

SLOVENSKA POLITIKA OD SARAJEVSKEGA ATENTATA DO VSTOPA ITALIJE V VOJNO

Andrej RAHTEN

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljena slovenska politična scena od sarajevskega atentata do vstopa Italije v vojno. V ospredju so ključne osebnosti Vseslovenske ljudske stranke, ki je bila glavna politična sila na Slovenskem. Poudarek je na delovanju njenega načelnika Ivana Šusteršiča in vplivnega duhovnika Janeza Evangelista Kreka. V članku so prikazane njune opredelitve do politike avstro-ogrskih vladnih krogov, hkrati pa je analizirana tudi politika stranke v odnosu do italijanskih ozemeljskih ambicij.

Ključne besede: Vseslovenska ljudska stranka, Antanta, Centralne sile, Ivan Šusteršič, Janez Evangelist Krek

LA POLITICA SLOVENA DALL'ASSASSINIO DI SARAJEVO ALL'INGRESSO IN GUERRA DELL'ITALIA

SINTESI

Nel testo viene presentata la scena politica slovena nel periodo che va dall'assassinio di Sarajevo all'ingresso in guerra dell'Italia. In primo piano ci sono le personalità chiave del Partito popolare (Vseslovenska ljudska stranka) che era stata la forza politica principale tra gli sloveni. Viene posto l'accento sull'operato del capo Ivan Šusteršič e dell'influente sacerdote Janez Evangelist Krek. Nell'articolo vengono proposte le loro scelte riguardo alla politica governativa austro-ungarica, come pure viene analizzata la politica del partito in relazione alle ambizioni territoriali italiane.

Parole chiave: Partito popolare – Vseslovenska ljudska stranka, Intesa, Potenze centrali, Ivan Šusteršič, Janez Evangelist Krek

UVOD: PREDVOJNA STRANKARSKA SCENA

Najmočnejša slovenska politična sila je bila na predvečer prve svetovne vojne nedvomno Vseslovenska ljudska stranka. Po nazivu sicer klasična stranka, a v bistvu široko zasnovano zavezništvo deželnih organizacij slovenskih katoliških narodnjakov, ki so se povezale leta 1909, da bi še bolje izkoristile položaj po uvedbi splošne in enake volilne pravice za dunajski parlament. Moč posameznih deželnih organizacij je bila različna, od Slovenske ljudske stranke na Kranjskem, ki je razpolagala v deželnem zboru z absolutno večino, do majhne skupine tržaških krščanskih socialcev, ki so se zbirali bolj na klubski ravni. Čeprav je bil z Ivanom Šusteršičem na čelu Vseslovenske ljudske stranke politik, ki je združeval v svojih rokah največ moči v slovenski politični zgodovini, to ni bila homogena organizacija. Vseeno so Šusteršiča, ki je vodenje slovenskih in hrvaških poslancev v dunajskem parlamentu združeval s funkcijo kranjskega deželnega glavarja, nekateri kasneje zaradi zavirljivo velike koncentracije oblasti imenovali celo za nekakšnega slovenskega Mussolinija (Nadrah, 2010, 172).

A v stranki katoliških narodnjakov, ki je temeljila svojo moč tudi na razvejani mreži zadrug, segajočih vse do Dalmacije, je bila razvita tudi relativno visoka stopnja notranje demokracije. To je prišlo do izraza zlasti med balkanskima vojnoma, ko je Šusteršič lahko zgolj nemočno opazoval, kako je skupina duhovnikov okoli Janeza Evangelista Kreka vsiljevala prosrbsko uredniško politiko strankarskega glasila *Slovenec*, ki je odstopala od stališča deželnega glavarja, temelječega seveda na uradni liniji zunanjega ministra Leopolda grofa Berchtolda. Krek je sicer ob koncu druge balkanske vojne svoje stališče korigiral in ob kartažanskem miru, ki so ga v Bukarešti (nekdanji zavezniki) naprtili Bolgariji, velikosrbsko idejo že zaznal kot nevarnost.¹ Kljub Krekovim nihanjem, ki so občasno škodila tudi avtoriteti načelnika stranke, je na Kranjskem Šusteršič uspešno vzdrževal imidž »nekronanega vojvode«, pa tudi na Dunaju je bil za ministrskega predsednika Karla grofa Stürgkha eden ključnih igralcev na parlamentarni sceni.

Na Kranjskem je Šusteršič torej svoji stranki zagotovil absolutno oblast, slovenske in hrvaške poslance na Dunaju pa kljub maloštevilnosti povzdignil v enega ključnih faktorjev parlamentarne politike. Toda izven Kranjske je bila Šusteršičeva avtoriteta bolj ali manj obratno sorazmerna z naraščanjem oddaljenosti deželnih strankarskih organizacij od Ljubljane.

Na Koroškem so se še tako vedno vlekli stare zamere zaradi Šusteršičevega domnevno premedlega zavzemanja za drugi slovenski mandat v okviru pogajanj za državnozborsko volilno reformo. Voditelj koroških katoliških narodnjakov Janko Brejc je sicer izhajal iz kranjske politične šole, a sta se nekdanj tesna zaveznika leta 1903 razšla in se zgolj deloma pobotala do leta 1909, ko je Brejc prevzel podnačelniško mesto v Vseslovenski ljudski stranki. Prav tako Šusteršiču ni uspelo preprečiti trenj med staro in mlado generacijo katoliških narodnjakov na Goriškem, vprašanje bogoslužnega jezika v Istri in na Tržaškem pa je povzročilo nesoglasja z vplivnim duhovnikom Jakobom Ukmarjem ter naposled prenehanje delovanja strankine tržaške podružnice. Če k temu dodamo še razvpito »afero

1 NAL, ZAK, Pismo Janeza Evangelista Kreka Antonu Koblarju, 10. 8. 1913.

Theimer«, ki je pomladi 1913 do temeljev zatresla kredibilnost »ljudskega tribuna« Kreka in s tem celotne stranke, je bilo jasno, da stranka kljub veliki moči navzven v svojem notranjem ustroju nikakor ni brez šibkih točk.

A na srečo Šusteršiča in njegovih strankarskih kolegov na predvečer prve svetovne vojne ni bilo alternativne politične sile, ki bi lahko bistveno okrnila prevlado katoliških narodnjakov na Slovenskem. Liberalci pod vodstvom Ivana Tavčarja so ostajali zaprti v deželne okvire in niso bili sposobni organizirati vseslovenske organizacije, po uvedbi splošne in enake volilne pravice pa so sicer še na prelomu stoletja kar močni kranjski narodni naprednjaki v dunajski parlament uspeli poslati zgolj enega poslanca. »Dedni sovražniki« slovenskih narodnjakov na Kranjskem, ustavoverni veleposestniki z deseterico poslancev v deželnem zboru, so se zadovoljili s statusom nekakšne »splendid isolation« na podlagi kompromisa s Šusteršičem. Slovenski socialdemokrati, ki so imeli v svojih vrstah nekaj izjemnih razumnikov, so sicer z »jugoslovanskim« imenom svoje stranke kazali precejšnje ambicije, segajoče preko kranjskih meja na jug monarhije. A uspel jim ni niti preboj v kakšnega od deželnih zborov, da o državni ravni sploh ne govorimo. Pri tem jim niti literarni zvezdnik Ivan Cankar kljub odmevnim nastopom v javnosti ni mogel kaj dosti pomagati.

V očeh dunajskih oblastnikov je bil tako ključni sogovornik Šusteršič. Njegova brez-pogojna vdanost dinastiji je bila seveda znana tudi dvoru, čeprav si je med znamenito obstrukcijo v kranjskem deželnem zboru na začetku stoletja nakopal srd samega Franca Jožefa. A bolj kot ostareli vladar je bil v krogih slovenskih katoliških narodnjakov číslan prestolonaslednik Franc Ferdinand. Slednji je kot nasprotnik dualistične ureditve in madžarske politične elite resno razmišljal o državnopravni reformi monarhije in rešitvi jugoslovanskega vprašanja. Toda Franc Jožef je trmasto vztrajal pri preživelem dualističnem sistemu. Vseeno so prvaki Vseslovenske ljudske stranke skupaj z zavezniškimi hrvaškimi pravaši odločno zagovarjali trialistični reformni koncept in se leta 1912 celo za kratek čas povezali v skupno stranko, da bi bili čim bolj organizirani za pričakovano menjavo na prestolu. Upali so, da jim bo Franc Ferdinand izpolnil zahteve po preoblikovanju Avstro-Ogrske v Veliko Avstrijo, v kateri bi bil tudi prostor za posebno južnoslovansko enoto.

PO ATENTATU

Atentat na prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu 28. junija 1914 je imel velik odmev na slovenski politični sceni. Šusteršič je atentat odločno obsodil, saj je v umorjenem Habsburžanu videl zaveznika trializma. Njegovi takratni nastopi v javnosti niso prikrivali sovražnosti do zagovornikov velikosrbske ideje (Lončar, 1921, 91–92). Kasneje so mnogi obsojali ostri besednjak deželnega glavarja, a dejstvo je, da je imel v Vseslovenski ljudski stranki za takšno stališče večinsko podporo. To velja tako za njegovega dolgoletnega sobojevnika in konkurenta Janeza Evangelista Kreka kot tudi knezoškofa Antona Bonaventuro Jegliča, neformalnega vrhovnega arbitra v stranki.

Daljnovidnejši slovenski politiki so prestolonaslednikovo smrt seveda nemudoma povezali z vojno nevarnostjo. Nekdanji ljubljanski župan iz liberalnih vrst Ivan Hribar, ki je po cesarjevi odločitvi, da ga ne potrdi vnovič za župana Ljubljane, (še) več časa posvečal

krepitev odnosov s slovanskimi politikami od Prage do Moskve, je vest o atentatu slišal ob obisku češke prestolnice. Hribarju se je takoj prikazal črni scenarij: »*Kaj če bo to povod za Avstrijo, da pade čez malo Srbijo in jo uniči?*« Po drugi strani pa je bil zadovoljen, »da je sedaj izginila z evropskega mednarodnega poprišča ona oseba, katere slavohlepu so se pripisovali nameni, ki so bili nevarni za svetski mir«. Vseeno ni verjel, da bi si sivolasi cesar Franc Jožef pred smrtjo drznil svoje cesarstvo pahniti v vojno. Sicer se je Hribarju politično ozračje v Ljubljani zdelo »soparno« in »strupeno«, še zlasti je obsojal izjave »fanatičnega avstrijakanta« Šusteršiča. A to je počel bolj po tiho, saj se je bal, da bi kot srbofil postal »žrtev avstrijske maščevalnosti« (Hribar, 1984, 90–95).

Šusteršič je 1. julija 1914 sklical sejo deželnega odbora ter za atentat na Franca Ferdinanda in soprogo obtožil velikosrbske kroge.² Odbor je Šusteršičevo stališče podprl, a njegov najtesnejši sodelavec, deželni odbornik Evgen Lampe, je opazil, da je zastopnik liberalcev Karel Triller samo »molče poslušal in takoj odšel po končani edini točki dnevnega reda« (Lampe, 2007, 38). Jeglič je istega dne z delegacijo duhovnikov obiskal deželnega predsednika Theodorja barona Schwarza in mu dejal, »kako bridkostno je naše srce radi umora, radi cesarja, radi Avstrije« (Jeglič, 2015, 592). Sledilo je 5. julija veliko žalno zborovanje v Hotelu Union. Šusteršič je motive za umor »plemenitega cesarskega princa« in »največjega prijatelja Jugoslovanov« poiskal v reprezentantih »svobodomiselnega framasonstva«, »velesrbskega imperializma« in »velesrbskega izdajstva«. Šusteršič ni izbiral besed, ko je šlo za grožnje »hudodelcem, ki so zakrivali sarajevsko katastrofo«. Zagotovil je, da bodo slovenski polki takrat, ko jih bo cesar pozval v boj proti »tako-zvanim 'bratom Srbom'«, izpolnili svojo dolžnost. Napovedal je, da bo v primeru vojne »težka pest slovenskega vojaka, slovenskega fanta, razdrobila črepinjo tistega Srba, v katerem živi požrešna megalomanija, ki ni zadovoljna s tem, kar mu je Bog dal, ampak bi rad ugrabil in hoče požreti vse, kakor požrešni otroci, ki nikdar ne vedo, kdaj imajo zadosti« (Rahten, 2014, 112–113).

Ob Šusteršičevem govoru je Lampe v svoj dnevnik zapisal: »Ljudstvo je bilo do solz ginjeno. Navzoči so bili mnogi naši poslanci in župani. Tudi škof je prišel na oder.« A očitno je s svojim govorom Šusteršič napravil močan vtis tudi na tiste, ki so bili Srbiji naklonjeni. Njemu in njegovim najožjim sodelavcem so namreč grozili s smrtjo. Lampe je tako prejel anonimno dopisnico s sliko mrtvaške glave (Lampe, 2007, 38). Jeglič je ugotovil, da je Šusteršič sicer govoril »silno ostro, toda prav« (Jeglič, 2015, 592). Lojalnost načelniku Vseslovenske ljudske stranke je ohranil tudi Krek in mu celo poslal razglednico z lastnoročnim podpisom: »Vsi smo Tvoji!« (Pleterski, 1998, 317). Prestolonaslednikovo smrt je Krek sprejel z velikim ogorčenjem, kar je razvidno iz maščevalnega tona uvodnikov tednika *Domoljub*, ki je bil pod njegovim vplivom (Rahten, 2014, 113).

Tudi Krekov »pribočnik« Evgen Jarc, ki je med prvo svetovno vojno kmalu prešel v tabor Šusteršičevih najostrejših kritikov, je po atentatu tekmoval z drugimi veljaki v stranki v izkazovanju avstrodinastičnega patriotizma. O tem priča njegov poziv duhovniku Antonu Koblarju v začetku julija 1914, naj po vzoru na ljubljanski shod tudi on organizira podobno prireditev v Kranju. Pri tem je Jarca skrbelo, ali bo Koblarju uspelo

2 NAL, ZIŠ, Zapisnik izredne seje deželnega odbora Vojvodine Kranjske, 1. 7. 1914.

zbrati dovolj ljudi, zato mu je svetoval objavo oglasa v časopisu *Gorenjec* in intenzivno agitacijo, da ja ne bi nastal kakršnkoli dvom o patriotičnih čustvih prebivalcev Kranja.³ Torej bi težko pritrdili Janku Pleterskemu, da Šusteršičeva stranka takrat ni bila enotna, ko je šlo za obsodbo atentatorjev in poudarjeno izražanje domoljubnih čustev (Pleterski, 1971, 11).

Šok ob smrti prestolonaslednika je bil tako močan, da so celo kranjski liberalni prvak po dolgem času prišli v cerkev, da bi poslušali rekviem. Lampe je posumil, da je ta njihova poteza tudi posledica strahu pred sumničeni o povezanosti kranjskih liberalcev z velikosrbsko propagando (Lampe, 2007, 37). Ob atentatu so bili nad delovanjem liberalcev zgroženi tudi krščanski socialci na Goriškem. Sicer je v slovenski znanstveni literaturi razširjeno mnenje, da so slednji odstopali od Šusteršičeve »kranjske« linije (Pleterski, 1971, 12). A tudi to ne bo držalo. Njihovo glasilo *Novi čas* se je namreč v celoti solidariziralo s Šusteršičevimi patriotičnimi izjavami. Tudi do ljubljanskih prvakov vedno kritični voditelj koroških Slovencev Janko Brejc ni prav nič zaostajal pri obsodbah sarajevskega atentata, kar je razvidno tudi iz njegovega nastopa na taboru 12. julija v Šentjakobu v Rožu (Rahten, 2014, 114–116).

Ob sarajevskem atentatu je bila torej Vseslovenska ljudska stranka enotna v njegovi obsodbi. Tudi vplivni Krek, ki je imel med balkanskima vojnama drugačno stališče glede reševanja jugoslovanskega vprašanja, je pod vtisom prestolonaslednikove smrti ohranil lojalnost načelniku stranke. A izbruh prve svetovne vojne je vrh slovenske politike postavil pred nove zahtevne izzive.

VOJNI ABSOLUTIZEM

Po sarajevskem atentatu je vojna napoved visela v zraku, čeprav je avstro-ogrski politični vrh pošiljal v javnost drugačne signale. Tako tudi sicer bojevito razpoloženi Šusteršič ni bil povsem prepričan, ali bo habsburška monarhija res storila usodni korak. Konec julija 1914, ko je Avstro-Ogrska napovedala Srbiji vojno, je bil namreč na počitnicah v tirolskem Toblachu (Lampe, 2007, 41). Še 22. julija je poslanskemu kolegu Franu Jakliču poslal od tam obširno pismo, v katerem mu je razlagal, kakšno taktiko je treba ubrati v naslednjih mesecih glede reforme šolske zakonodaje.⁴ Izkušnje, ki jih je imel Šusteršič iz aneksijske krize in balkanskih vojn, so kazale, da glasno rožljanje z orožjem na Dunaju in Beogradu ne vodi nujno tudi v vojaško konfrontacijo z »jugoslovanskim Piemontom«. A tokrat se je Franc Jožef odločil drugače.

Večina katoliških narodnjakov je leta 1914 še upala, da bo habsburška monarhija sposobna rešiti jugoslovanski problem. V nasprotnem primeru bi bila Avstro-Ogrska odrezana od morja in bi »umrla kot velesila«. Po Krekovem mnenju ne bo prej miru, »dokler se ne da hrvaškemu in slovenskemu narodu skupna samostojna domovina«. Ugotavljal je, da bi zadovoljitev zahtev avstro-ogrskih južnih Slovanov pritegnila večino balkanskih narodov pod okrilje dvoglavega orla (Rahten, 2016, 16). Toda vojne razmere

3 NAL, ZAK, Pismo Evgena Jarca Antonu Koblarju, 2. 7. 1914.

4 ATS, ZFJ, Pismo Ivana Šusteršiča Franu Jakliču, 22. 7. 1914.

naj bi reformo otežile. Vsaj tako je mogoče sklepati iz pričevanja pravnika Jakoba Mohoriča, enega od njegovih zaupnikov iz vrst Slovenske ljudske stranke, ki mu je Krek na dan izbruha vojne menda dejal naslednje: »*Sedaj so avstrijski državniki podpisali Avstriji smrtno obsodbo. Zavedati bi se morali, da je Avstrija zavoljo nerešenega narodnega vprašanja podobna sobi, v kateri se nahaja samo črvojedno trhlo pohištvo. Ako stoji to pohištvo popolnoma na miru, lahko še precej časa traja, kakor ga začneš premikati, se vse zruši.*«⁵ No, knezoškof je takrat razmišljal drugače kot njegov domnevno skeptični stanovski kolega. 5. avgusta 1914 je v svoj dnevnik zapisal: »*Grozno! Toda moralo je tako priti, zato čim prej, tem bolje. In za Avstrijo je sedaj najbolj ugoden trenutek! Precej dobro je pripravljena, vzrok pravičen, ljudstvo navdušeno, Srbija že oslabiljena, Rusija in Francoska, ki sta se že več časa na to vojsko pripravljali, še nista popolnoma oboroženi: sedaj ali nikoli!*« (Jeglič, 2015, 594).

Toda arogantno in brutalno ravnanje avstro-ogrske oblasti ob začetku vojne je imelo nedvomno zelo negativen vpliv na razmišljanja slovenskih politikov o prihodnosti slovenstva v habsburški monarhiji. Dežele s slovenskim prebivalstvom je namreč zajel val aretacij, s katerimi so vojaške oblasti nameravale zatreti domnevno »srbofilsko« in »panslavistično« mišljenje pri Slovencih. Od 27. julija do 1. decembra 1914 je bilo tako na Koroškem in Štajerskem aretiranih skupno 910 civilnih oseb, od tega kar 117 duhovnikov. Izsledki preiskav, ki sta jih ob koncu leta 1917 in v začetku leta 1918 izvedli dve uradni komisiji, vladna in vojaška, so pokazali, da je šlo zlasti na Koroškem za politično motivirane pregone privržencev slovenske narodne stranke, pri katerih so vojaškim oblastem asistirale tudi civilne (Pleterski, 1980; Pleterski, 1982). Podrobne raziskave za Štajersko kažejo po eni strani, da sta bili kar dve tretjini primerov pregonov znotraj pretežno slovenske Spodnje Štajerske. Po drugi strani pa se vsaj za omenjeno deželo zdi, da ostro ravnanje državnih oblasti kot posledica vojne histerije ni bilo omejeno zgolj na slovenske politike in razumnike, ampak je šlo za širši razpon žrtev (Moll, 2003).

Armada je vojno nedvomno izkoristila za krepitev svojih pozicij, pri čemer se je lahko oprla na svoj status znotraj dualistične državne ureditve, ki je temeljila na kompromisu med habsburško krono in zmernejšimi deli madžarskega političnega establishmenta iz leta 1867. Avstro-Ogrska je takrat postala svojevrstna državna tvorba z dvema parlamentoma, dvema vladama, trojico skupnih ministrov (za zunanje zadeve, obrambo in skupne finance) in z monarhom Francem Jožefom na vrhu, ki so ga Slovenci in drugi narodi v Cislitvaniji naslavljali kot cesarja, v Translitvaniji pa je nastopal kot ogrski kralj. Kot ugotavlja v svoji najnovejši knjigi Lothar Höbelt, so bile oborožene sile poleg »*par ducator diplomatov*« ter uprave Bosne in Hercegovine v bistvu edina skupna institucija dvojne monarhije, ki se je tudi po vojaški moči uvrščala med velesile. Armada je že prej veljala za »državo v državi«, po izbruhu vojne pa se je pravzaprav poleg Avstrije in Ogrske razvila v precej avtonomno tretjo oblast (Höbelt, 2015, 12–13). Preganjanja Slovencev je tako treba videti tudi v kontekstu širitve pristojnosti vrhovnega armadnega poveljstva – AOK (*Armeeoberkommando*). Ta kratica ni postala zloglasna samo med Slovenci, ampak je vojska postala ključni faktor na široko definiranem ozemlju vojnih

5 ZJM, Jakob Mohorič: Zgodovina slovenske krščanske demokracije (tipkopis), I, 42.

operacij v Galiciji in Bukovini, vse do meja čeških dežel krone sv. Vaelava, kamor je AOK prav tako poželjivo usmerjalo svoje poglede. Armada bi seveda morala delovati kot nadnacionalna institucija, a v praksi so v njenem vrhu prihajali pogosto do izraza nemškonacionalni refleksi. Tipičen primer je bil general Alfred Krauss, ki je v habsburški monarhiji videl produkt »nemške moči«, »nemške pameti« in »nemške kulture«. Zanimal je trditve o podrejenosti drugih narodov in »germanizacijo«. Kot dokaz je navajal domnevno češko zveneče priimke nemškonacionalnih politikov in obratno. Tako se je recimo zgražal nad Šusteršičem, ki se je iz domnevno »nemškega mladeniča« prelevil v voditelja Slovencev (Krauss, 1921, 61–62).

Šusteršičeva stranka ni mogla vplivati na ukrepe, ki jih je izvajal armadni vrh po uvedbi »vojnega absolutizma«. Dragotin Lončar je v svoji standardni politični zgodovini Slovencev takole opisal takratne razmere: »Vojaški absolutizem, ki je divjal v zaledju, ko ni bilo ne držav[nih] in ne dežel[nih] zborov, je razpuščal društva in ustavljal liste, obešal in streljal, interniral in konfiniral. Cvetelo je ovadništvo. Poleg tega ni bilo nikoli dosti revizij in vojnih posojil.« (Lončar, 1921, 93). Za aretacijo je bila včasih dovolj že ena sama nes pametna izjava. Štajerski župnik Franc Muršič si je nakopal bes oblasti, ker je ob neki priložnosti pred nejevoljnimi ljudmi odgovornost za vojno napoved v želji, da zaščiti cesarja, nprtil njegovim svetovalcem. A kot beremo v Jegličevem dnevniku, se je izrazil silno nerodno: »Cesar je star, otročji, pa podpiše vse, kar se mu predloži.« (Jeglič, 2015, 602).

Zlasti nemški nacionalci na Koroškem in Štajerskem so želeli izkoristiti vojne razmere za likvidacijo neželenih slovenskih političnih elementov. Najbolj so bili na udaru duhovniki, ki so bili jedro slovenske politične elite, ovađeni pa so bili celo poslanci v državnem zboru. V začetku septembra 1914 je bil aretiran koroški prvak Janko Brejc, vendar še isti dan izpuščen. Manj srečno roko je imel edini slovenski koroški narodni poslanec v državnem zboru France Grafenauer, ki je kot domnevni »rusofil« obtičal v ječi. Družbo so mu delali številni koroški duhovniki. (Rahten, 2016, 18–19). Na seznamu domnevnih veleizdajalcev se je znašel tudi štajerski prvak Anton Korošec, vendar ga je pred aretacijo rešilo posredovanje ministrskega predsednika Stürgkha na najvišjem mestu (Grđina, 1999, 352). Šusteršič je namreč na Dunaju osebno protestiral proti takšnemu ravnanju z njegovimi strankarskimi kolegi (Lampe, 2007, 56). Intervencije so sicer pogosto naletale na ošabnost visokih častnikov, kar je razvidno iz primera v Jegličevem dnevniku, ko so zaprli štajerskega poslanca Ivana Roškarja. V Gradcu je pravico po svoje krojil zloglasni Erwin Mattanovich, ki je dvema slovenskima poslancema ob prošnji za zaprtega Roškarja zabrusil, da on ne pozna nobenih poslancev več, če pa sta prišla kot človeka, bi jih bilo treba zapreti (Jeglič, 2015, 602).

Takšna samovolja oblasti v odnosu do slovenskega prebivalstva in celo do poslancev je še toliko težje razumljiva, ker so številni armadni častniki vse do konca vojne ohranili visoko mnenje o vzdržljivosti in lojalnosti slovenskih vojakov. Kljub pregonom pa prvaki Vseslovenske ljudske stranke niso izgubili upanja, da bodo vojaški krogi vendarle doumeli pomen rešitve jugoslovanskega vprašanja. Še zlasti je v to verjel Šusteršič, ki je po Mohoričevem mnenju »svetovno vojno nekako z veseljem pozdravil in je bil od vsega početka in skoraj do konca vojne trđno prepričan, da bosta centralni sili zmagali,

k večjemu v najslabšem primeru pride do poravnave». ⁶ Če je imel pri tem stališču sprva znotraj stranke za sabo sprva še trdno večino, je slednja spričo porazov habsburških čet kmalu začela kopneti.

MED AMBICIJAMI ANTANTE IN ITALIJE

Po izbruhu vojne se je neizpolnjenim slovenskim zahtevam po reorganizaciji habsburške monarhije pridružila še bojazen, da je prav slovensko etnično ozemlje glavni predmet pogajanj med Antanto in Italijo, ki je po sarajevskem atentatu pozabila na svoje obveznosti iz Trozveze in 2. avgusta 1914 razglasila nevtralnost. Antanta je bila pripravljena drago plačati vstop Italije v vojno. Seveda ne s svojim ozemljem, ampak z Goriško-Gradiščansko, Trstom, jugozahodno Kranjsko, Istro, Zadrom, Šibenikom in dalmatinskimi otoki (Marjanović, 1960). Ob vesteh o pogajanjih med Italijo in Antanto je za trenutek obupal celo Šusteršič, ki je od vseh slovenskih politikov vseskozi najbolj odločno stavil na karto Centralnih sil. Ko se je 20. septembra 1914 vrnil iz Toblacha, je svojemu Lampetu zaupal, da je za dve uri prestopil mejo z Italijo in v Misurini bral italijanske časnike. Spoznal je, »da italijansko časopisje grozno dela proti Avstriji« (Lampe, 2007, 60). Čez dva meseca je v pogovoru z županom Ljubljane in prvakom slovenskih liberalcev Ivanom Tavčarjem prerokoval Avstro-Ogrski težke čase, če Italija vstopi v vojno: »Če imamo vojsko z Italijo, je Lah lahko v štirih dneh v Ljubljani.« (Grdina, 1999, 355).

Če je bil prihod Italijanov na Kranjsko za Šusteršiča razlog za skrb, je Krek na njihove ambicije gledal drugače. Vsaj tako izhaja iz pričevanja njegovega prijatelja in političnega zaveznika, župnika na Homcu Antona Mrkuna. Slednji je v svojih spominih zapisal, da je Krek leta 1915 »postal antantar« in je celo opravičeval italijanski izstop iz Trozveze, češ da se habsburška monarhija ni držala pogodbe. Na sestankih je »navdušen« govoril o Francozih in Britancih. Že takrat pa naj bi bil zagovarjal tudi združitev avstro-ogrskih južnih Slovanov s Srbijo (Benedik, 2007). Nasprotno pa je bil njegov biograf Ruda Jurčec prepričan, da je Krek vsaj še leta 1916 upal, da bo habsburško monarhijo možno preoblikovati na osnovi že pred vojno močno propagirane trialistične ideje: južnoslovenska državnopravna enota »bi imela v monarhiji isto samostojnost, kakor jo imata Ogrska in Avstrija«. Menil je, »da vsebuje hrvaška državna ideja dovolj prostora za rešitev slovenskega in srbskega državnega vprašanja«. (Jurčec, 1935, 80–81).

Tudi v diplomatskih krogih Antante v začetnih mesecih vojne še niso zaznavali nihanj v razpoloženju prvakov Vseslovenske ljudske stranke do obstoja habsburške monarhije. V memorandumu, ki ga je 20. februarja 1915 sestavil Aleksander Salvati, nekdanji ruski konzul na Reki, ki je bil po izbruhu vojne premeščen v Marseilles, je profil najmočnejše slovenske stranke opisan z naslednjimi besedami: »Slovenska klerikalna stranka, vodja dr. Šusteršič, ima močno oporo v kmečkem gospodarstvu. Gradi na verskem fanatizmu. Izredno je prijazna do Avstrije, morda tudi zato, ker bi bil sicer pritisk Nemcev in Italijanov nanje močnejši.« (Marjanović, 1960, 109). A ni bil samo Šusteršič tako »prijazen« do Avstrije, tudi Korošec je pomladi 1915 zagovarjal nekatere korake, ki jih je po vojni,

6 ZJM, Jakob Mohorič: Zgodovina slovenske krščanske demokracije (tipkopis), I, 43.

ko je črno-žolti monarhiji že odzvonilo, želel pozabiti. Tako je bil štajerski prvak po pričevanju vplivnega urednika krščanskosocialnega dnevnika *Reichspost* Friedricha Funderja menda v zameno za slovensko šolsko avtonomijo pripravljen podpreti staro zahtevo nemškonacionalnih nasprotnikov za razglasitev nemščine kot državnega jezika (Funder, 1971, 409–410).

Avstro-ogrski zunanji minister Leopold grof Berchtold je sicer ob prigovarjanju Nemčije, ki je hotela ohraniti na jugu mir, v pogajanjih z Italijani pristal na odcepitev Trentinskega, vendar je Franc Jožef prav to možnost odločno zavračal. Mnenje je spremenil šele na prigovarjanje Berchtoldovega naslednika Istvána barona Buriana, ki je postal zunanji minister januarja 1915. Soočena s pritiskom iz Berlina, je 8. marca istega leta Avstro-Ogrska izjavila, da je pripravljena Italiji odstopiti Trentinsko. A bilo je prepozno. 26. aprila 1915 je bil podpisan v tajnosti *Londonski pakt* med Veliko Britanijo, Francijo in Italijo. Slednja se je obvezala, da bo v štirih tednih vstopila v vojno, v zameno pa bi po vojni dobila Trentinsko, Trst, Istro (brez Reke) in Dalmacijo. 23. maja 1915 je Italija napovedala vojno Avstro-Ogrski.

Če se je slovensko časopisje v obdobju italijanske nevtralnosti večinoma še zadovoljilo zgolj z faktografskim opisovanjem italijanskega manevriranja med Antanto in Centralnimi silami, pa se je ton ob vesteh o spremembi vladne politike in bližajoči se vojni napovedi spremenil. Oživeli so stari predsodki o italijanski »verolomnosti« in slabi vojaški disciplini, vzpodbujeni s spomini na bojišča na Apeninskem polotoku iz 19. stoletja. Po ugotovitvah Roka Stergarja je *Slovenec* po razglasitvi vojne začel za Italijane (ponovno) striktno uporabljati izraz »Lahi«, medtem ko je liberalni *Slovenski narod* še naprej ohranjal nevtralnno besedišče. Vseeno je tudi liberalni dnevnik objavil izjavo strankarskega voditelja Ivana Tavčarja s seje ljubljanskega mestnega sveta, iz katere je vela določena samozavest, češ da spričo italijanskega vstopa v vojno »bojazen naših src ne pretresa« (Stergar, 1996).

V Mariboru je bilo organizirano poveljstvo jugozahodne fronte pod poveljstvom nadvojvode Evgena. Antantni računi se (zaenkrat) niso izšli: avstro-ogrska obramba se ni zlomila. Italijanske čete so se ustavile na soški fronti. A slovenska politika se ni zanašala zgolj na srečo na bojnih poljih. Pomoč je iskala tudi drugod. Za katoliške narodnjake je bila v tej luči zlasti pomembna podpora Svetega sedeža.

ISKANJE PODPORE PRI SVETEM SEDEŽU

Framasoni hočejo uničiti Avstrijo, ki je katoliška in ker je katoliška. Naš zaveznik nas zahrbtno napade, ko smo v največjih bitkah v Karpatih. Vojsko napove na binkoštno nedeljo in začne jo na dan Marije sub titulo, auxilium christianorum. Zoper to krivico bo pomagala Marija in pripomogla Avstriji, da Laha dobro natepe in poniža. (Jeglič, 2015, 619).

Citirani Jegličev komentar ob napadu Italije na Avstro-Ogrsko je habsburški monarhiji v svetovni vojni pripisal posebno vlogo braniteljice katolištva. In obratno: njeni narodi si v boju proti »framasonom« lahko prav zato obetajo zmago.

Pohlep domnevno prostoizidarske Italije pa seveda ni skrbel samo slovenskih politikov, ampak tudi hrvaške. Ker se je Šusteršič vse od začetka vojne kot deželni glavar ukvarjal predvsem z varovanjem interesov kranjske deželne uprave, je pobudo pri povezovanju s hrvaškimi politiki iz njegovih rok prevzel Krek. Začele so se priprave za oblikovanje znane spomenice za papeža Benedikta XV.

Rimska kurija je sicer vstop Italije v vojno doživljala tudi kot lasten poraz, saj so vatikanski diplomati naredili vse, kar je bilo v njihovi moči, da ta scenarij preprečijo. Med drugim so celo pritiskali na Berlin, naj prepriča zaveznike na Dunaju, da se odpovejo Trentinskemu. Posebej boleče za Sveti sedež je bilo tudi (zelo pozno) spoznanje, da je eden od členov *Londonskega pakta* izrecno izključeval njegovo udeležbo na mirovni konferenci po vojni. Italija seveda ni hotela, da bi se tam razpravljalo o mednarodni rešitvi rimskega vprašanja. Sveti sedež je sicer želel, da bi se ohranila habsburška monarhija kot mnogonarodna, pretežno katoliška država in pomemben temelj evropskega ravnotežja moči. Bojazen pred njenim razkosanjem je šla z roko v roki s strahom pred rusko in nemško hegemonijo na kontinentu, ali kot se je izrazil državni tajnik Pietro Gasparri, pred »ruskim kolosom« in »nemško-luteranskim kolosom« (Lauderbach, 2015, 198–205).

Ideja za spomenico papežu se je porodila v krogu voditeljev hrvaškega katoliškega gibanja. Fran Binički se je po posvetovanju z Rudolfom Eckertom obrnil na nekdanjega ideologa slovenskega katoliškega gibanja, škofa Antona Mahniča na Krku in se z njim sestal sredi marca 1915. Osnutek spomenice, ki ga je pripravil Mahnič, je bil nato obravnavan na sestanku pri reških kapucinih v začetku aprila. Poleg Biničkega in Mahniča so se ga udeležili tudi Petar Rogulja, Matko Laginja, Ante Dulibić, Frane Bulić in Jozo Milošević, od Slovencev pa Krek in Korošec. Milošević je skupaj še z enim frančiškanom, Miroslavom Škrivanićem, odnesel spomenico v Rim. Spomenica z dne 4. aprila 1915 je imela glavni namen seznaniti papeža z narodnimi zahtevami Slovencev in Hrvatov, pri čemer je predvidela dve možnosti nadaljnega razvoja prve svetovne vojne. V primeru, da bi habsburška monarhija zmagala, bi si avtorji spomenice želeli, da se »po etnografskem in civilizacijskem načelu« združijo vse hrvaške dežele, tem pa pridružijo tudi slovenske pokrajine. Razlogi za to naj bi bili: podobnosti med slovenskim in hrvaškim jezikom, skupna zgodovina in katoliški značaj slovenstva. Prav to zadnje je bilo v spomenici še posebej poudarjeno: slovenski narod naj ne bi bil katoliški samo po imenu, ampak katoliško gibanje že tri desetletja cveti in prinaša plodove. Spomenica je opozorila na slovensko-hrvaški katoliški shod leta 1913, kakršnega v monarhiji še ni bilo, na njem pa naj bi bila svečano napovedana »narodna in verska enotnost Hrvatov in Slovencev in njihova politična združitev v eno kraljestvo pod habsburško dinastijo«. S tem ne bi prišlo samo do okrepitve katolištva na Hrvaškem, ampak bi lahko združeni Slovenci in Hrvati po številu in sposobnostih presegli Srbe, ter s tem lažje postali močnejši (*superiores fient*) na Balkanu, kjer zdaj prevladuje pravoslavje. Slovence in Hrvate naj bi bilo po mnenju piscev spomenice potrebno združiti v eno politično telo z lastnimi, od Avstrije in Ogrske neodvisnimi zakoni in institucijami, vendar pod avstrijskim cesarjem, ki bi nosil tudi hrvaško kraljevo krono. Skratka, šlo naj bi za staro zahtevo po uveljavitvi hrvaškega državnega prava (*juris historici Regni Croatici [...] redintegratio*). V primeru pa, da bi prišlo do razpada habsburške monarhije, je v spomenici izražena prošnja, da se ustanovi

neodvisno »južnoslovansko kraljestvo«. Drugo varianto, ki je predvidevala propad edine preostale katoliške velesile, so avtorji pospremili z željo, naj Bog tega ne bi dopustil (Mrkonjić, 2002). Zanimivo je, da so avstrijske oblasti v Istri v svojih poročilih kljub Mahničevi aktivni politični vlogi zmotno ocenjevale, da je škof živel »odmaknjeno od sveta« (Rajšp, 2003, 295).

Čeprav knezoškof Jeglič pri oblikovanju memoranduma ni sodeloval in bi se mu zdelo potrebno vnesti nekaj popravkov, je naknadno njegovo vsebino pohvalil in se podpisal:

Podpisal sem ga rad, ker nam Slovencem preti popoln pogin. Kakor sedaj Nemci govore in še avstrijski, dunajski le Nemčijo poveljujejo etc., se more sklepati, da nas bodo še bolj zatirali, ako ostanemo v zvezi z njimi. Pa tudi v verskem oziru bi se nam slabo godilo. Pa kaj: mi obračamo, Bog pa obrne. Moliti moramo in vanj zaupati, pa bo že vse tako uredil, da bo za našo večnost prav. (Jeglič, 2015, 618).

A očitno kljub molitvam slovenskih in hrvaških duhovnikov, ki so podpisali spomenico svetemu očetu, tudi scenarij razpada habsburške monarhije ni bil več povsem izključen. Na tej točki pa so se začela nakazovati razhajanja tudi med vodilnimi slovenskimi politikami.

OBLIKOVANJE SLOVENSKE NOTRANJE FRONTE

Preganjanja in krivice, storjeni v začetnih mesecih vojne, so seveda negativno vplivali na moč avstrodinastičnega čustvovanja med slovenskimi politikami. To ni veljalo samo za tiste, ki so se podali v emigracijo, kot je bil Bogumil Vošnjak, eden od snovalcev in glavnih protagonistov Jugoslovanskega odbora. Maloštevilni slovenski politični emigranti so že s svojim odhodom v tujino naredili križ čez habsburško dinastijo in svoje upe usmerili v Karađorđeviče. Tudi del politikov, ki so ostali znotraj avstro-ogrskega meja, je začel dvomiti v sposobnost dinastije, da reši jugoslovansko vprašanje.

Toda večina privrženecv Vseslovenske ljudske stranke je kljub temu ohranilo avstro-dinastični okvir razmišljanja o prihodnosti slovenstva. Kot je kasneje kritično ugotavljal Mohorič, je slovenska duhovščina, zlasti starejša, »brez pomisleka sprejela vse parole vojne propagande«. Pri tem je bila menda pripravljena zamižati tudi ob pregonih duhovnikov, ki so se na Koroškem in Štajerskem znašli na udaru nemških nacionalistov in armadne samovolje:

Dinastično zvestobo, oziroma, boljše rečeno, dinastično brezpogojno vdanost, je postavila med poglavitne krščanske čednosti, ne da bi od nasprotne strani zahtevala kakšne protidajtve. Priznala je celo, da so v obmejnih krajih zagrizeni nemški šovinisti zaprli celo vrsto vnetih slovenskih katoliških duhovnikov, samo zato, ker so jih poznali kot vnete Slovence, kar je pomenilo pri njih isto kot srbofile. Vojna krivda je bila za tako misleče duhovnike izven diskusije, zato zmaga gotova stvar, vojna psihoza – krepost.⁷

7 ZJM, Jakob Mohorič: Zgodovina slovenske krščanske demokracije (tipkopis), I, 46.

Prav na avstrodinastični trdnosti duhovščine, ki je vendarle že tradicionalno predstavljala hrbtenico stranske katoliških narodnjakov, je svojo medvojno politiko oprl tudi Šusteršič. Vojno psihozo je poskušal izkoristiti za utrditev osebnih pozicij. Očitno se je želel izogniti izkušnji iz balkanskih vojn, ko ni imel nadzora nad pisanjem glavnega strankinega glasila. Vpoklic urednika *Slovenca* Franceta Terseglava v vojsko je izkoristil za nastavitev svojega tesnega privrženca Ivana Štefeta. To je povzročilo protest vplivnega župnika Janeza Kalana, a knezoškof Jeglič ni ukrepal, čeprav je bil na Šusteršičev manever pozoren (Jeglič, 2015, 595).

Še več nejevolje pa je »nekronani vojvoda kranjski« požel z vztrajanjem, da v vojnih razmerah ne sklicuje strankarskih gremijev. Kritike so prihajale zlasti iz vrst mlade generacije katoliških akademikov (Jakob Mohorič, Izidor Cankar) in od poslancev dunajskega parlamentarnega kluba (Josip Gostinčar, Evgen Jarc), ki so se zbirali okoli Kreka. Slednji se sicer sprva ni neposredno izpostavljal, a se je po Mohoričevem pričevanju kmalu po začetku vojne distanciral od politike deželnega glavarja:

*Dr. Krek je bil sicer začasno iz aktivne politike skoraj izločen. Z dr. Šusteršičem je stike pretrgal, zato je pa s svojimi prijatelji zelo kritično motril delovanje deželnega odbora in njegovega glavarja. Njegovo mišljenje je seveda delalo velik vtis, zlasti na mladino.*⁸

Šusteršičev problem je bil v tem, da je imel kot deželni glavar na svojih plečih ogromno odgovornost. V začetnih mesecih vojne je vso pozornost usmerjal h ključnemu problemu dežele, ki jo je upravljal – pomanjkanju hrane. Da bi preprečil lakoto, se je odločil za nakup švicarskih krav montafonk, ki so jih naselili na Gorenjskem. A švicarski projekt se je izjalovil, saj sicer kakovostnim kravam nista ustrezala ne gorenjsko podnebje ne hrana, nato pa sta jih večino pokosila še slinavka in parkljevka (Finžgar, 1957, 254–255). Pomladi 1915 je Šusteršič odpotoval celo v Bukarešto, da bi tam nakupil živil za Kranjsko. Romunski poljedelski minister Alexandru Constantinescu je bil njegov stari znanec, saj je prav tako preživljal počitnice v Toblachu. V Bukarešti je bil deželni glavar tudi gost avstro-ogrskega poslanika Ottokarja grofa Czernin-Chudenitza, sicer nekdanja enega najtesnejših zaupnikov Franca Ferdinanda. Czernin mu je priskrbel vagon bencina za kmetijske stroje. Med obedom je Šusteršič izrazil prepričanje, da bo Romunija stopila v vojno proti Avstro-Ogrski. Czernin pa se je ob tem »le nasmejal, češ da on razmere pozna in da to ni mogoče«. (Lampe, 2007, 137). Romunija je potem res vstopila v vojno na strani Antante, Czernin, ki se je očitno pri svojih predvidevanjih uštel, pa je postal – zunanji minister. Šusteršič je v Romuniji priskrbel tudi slanino. Ker pa je bila tam njena cena višja, kot je bila maksimirana cena v Avstriji, so ga po ljubljanskih kavarnah ogovarjali zaradi domnevne potratnosti. A pokazalo se je, da je Šusteršič ravnal modro. Pozimi konec leta 1916 je bilo v Ljubljani čutiti že veliko pomanjkanje hrane in takrat je Šusteršič sprostil zaloge romunske slanine in jo revežem delil tudi brezplačno (Škerbec, 1957, 15).

8 ZJM, Jakob Mohorič: Zgodovina slovenske krščanske demokracije (tipkopis), I, 43.

Medtem ko je Šusteršič iskal hrano od Švice do Romunije, da bi Kranjsko obvaroval pred lakoto, se je Krek ukvarjal z »visoko politiko« in potoval po hrvaških deželah. Slab mesec po italijanski vojni napovedi Avstro-Ogrski je tako obiskal prvo medvojno zasedanje hrvaškega parlamenta po izbruhu vojne (Pleterski, 1971, 57). Politika do Hrvatov v okviru reševanja jugoslovanskega vprašanja je postala tako še eno bojišče notranje fronte, ki se je začela oblikovati med Šusteršičevo staro gardo in mlado generacijo okoli Kreka. Prav na dan smrti cesarja Franca Jožefa se je naposled razplamtela do te mere, da se je številnim politikom zdelo, kot da vrnitve nazaj ni več.

SLOVENE POLITICS FROM THE SARAJEVO ASSASSINATION TO THE ITALIAN ENTRY INTO WAR

Andrej RAHTEN

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Arts and Sciences, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
Science and Research Centre Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

SUMMARY

On the eve of the First World War, the multinational Habsburg state, of which the Slovenes were also part, faced complex challenges that proved insurmountable for the gerontocracy of Franz Joseph. The strongest Slovene political force were the Slovene Catholic Patriots, united since 1909 in the Pan-Slovene People's Party. They belonged to the most fervent supporters of the Habsburg heir-to-the-throne Franz Ferdinand, with whom they shared the same critical view of the Austro-Hungarian dualistic system. The assassination of Franz Ferdinand on 28 June 1914 in Sarajevo plunged his Slovene (and Croatian) advocates into mourning. This was the death of a Habsburg who seriously contemplated the constitutional reform of the Monarchy and a solution to the Southern Slav question. The Imperial throne remained occupied by the aged Franz Joseph, who tenaciously clung to the obsolete dualistic system. Ivan Šusteršič, the leader of the Pan-Slovene People's Party, had no doubts about the assassins' intent: he put the blame for the Sarajevo assassination of Franz Ferdinand and his wife on the representatives of "libertine freemasonry" and "Greater Serbian imperialism". Sagacious Slovene politicians, of course, immediately linked the heir's apparent death to the threat of war. After the war broke out, Šusteršič was supported also by Janez Evangelist Krek, the second most powerful politician in the Party. They both still hoped that the Habsburg Monarchy would somehow be able to come up with a solution to the Southern Slav problem. Failing this, Austria-Hungary would be torn away from the sea and "die as a superpower". In Krek's opinion, peace was not possible "until the Slovenes and Croats have been accorded their common independent homeland". Krek believed that the fulfilment of the demands of the Austro-Hungarian Slavs could bring most Balkan nations under the wing of the two-headed eagle. However, Krek gradually became one of Šusteršič's harshest critics. One of the main reasons for his changing attitudes were persecutions against the Slovene patriots, led by the Austrian Army circles at the beginning of the War. Undoubtedly, those injustices, concentrated mainly in Carinthia and Styria, changed the loyalist atmosphere in the lines of the Slovene political leaders. Some of them even took the pro-Serbian position and were practically already sympathising with the Entente.

Keywords: *People's Party – Vseslovenska ljudska stranka, Entente, Central Powers, Ivan Šusteršič, Janez Evangelist Krek*

VIRI IN LITERATURA

- ATS, ZFJ** – Arhiv Tadeja Sluge (ATS), Zapuščina Frana Jakliča (ZFJ).
- Finžgar, F. S. (1957):** Leta mojega popotovanja. Celje, Mohorjeva družba.
- Hribar, I. (1984):** Moji spomini, II. Ljubljana, Slovenska matica.
- Jeglič, A. B. (2015):** Jegličev dnevnik. Znanstvenokritična izdaja. Otrin, B., Čipić Rehar, M. (ur.). Celje, Ljubljana, Celjska Mohorjeva družba.
- Krauss, A. (1921):** Die Ursachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg. München, J. F. Lehmanns Verlag.
- Lampe, E. (2007):** Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta (1898–1917). Ambrožič, M. (ur.). Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Nadrah, I. (2010):** Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraha. Ambrožič, M. (ur.). Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- NAL, ZAK** – Nadškofijski arhiv Ljubljana (NAL), Zapuščina Antona Koblarja (ZAK).
- NAL, ZIŠ** – NAL, Zapuščina Ivana Šusteršiča (ZIŠ).
- Pleterski, J. (ur.) (1980):** Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Pleterski, J. (ur.) (1982):** Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije, II: Priloge poročilom vladne komisije (izbor). Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- ZJM** – Zapuščina Jakoba Mohoriča.
- Benedik, M. (2007):** Janez Evangelist Krek v spominih ljudi, ki so ga poznali. V: Primc, A. (ur.): Dr. Janez Evangelist Krek ob 90. obletnici smrti. Ljubljana, Inštitut za gospodarske in družbene študije, 55–68.
- Jurčec, R. (1935):** Krek. Ljubljana, Založba Hram.
- Funder, F. (1971):** Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik. Wien, Herold.
- Grdina, I. (1999):** Nekaj opazk k Šusteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno. Zgodovinski časopis, 53, 4, 351–365.
- Höbelt, L. (2015):** »Stehen oder Fallen?« Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg. Wien, Böhlau.
- Lauderbach, S. (2015):** Papst Benedikt XV. – Päpstliche Europavorstellungen in Kriegs- und Nachkriegszeiten (1914–1922). Hamburg, Verlag Dr. Kovač.
- Lončar, D. (1921):** Politično življenje Slovencev (Od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta). Ljubljana, Slovenska matica.
- Marjanović, M. (1960):** Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.–1917. Zagreb, JAZU.
- Moll, M. (2003):** Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn: Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark. V: Luthar, O., Perovšek, J. (ur.): Zbornik Janka Pleterskega, Ljubljana, Založba ZRC, 253–283.
- Mrkonjić, T. (2002):** Hrvatski katolički pokret i »Riječka spomenica« iz travnja 1915. (Latinski koncept). V: Matijević, Z. (ur.): Hrvatski katolički pokret. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 437–456.

- Pleterski, J. (1971):** Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana, Slovenska matica.
- Pleterski, J. (1998):** Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana, Založba ZRC.
- Rahten, A. (2014):** Prestolonaslednikova smrt. Po sledih slovenskih interpretacij sarajevskega atentata. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Rahten, A. (2016):** Od Majniške deklaracije do habsburške detronizacije. Slovenska politika v času zadnjega habsburškega vladarja Karla. Celje, Celjska Mohorjeva družba.
- Rajšp, V. (2003):** Škof Anton Mahnič in duhovniki škofije Krk v očeh dunajskih oblasti v času prve svetovne vojne. V: Luthar, O., Perovšek, J. (ur.): Zbornik Janka Pleterskega, Ljubljana, Založba ZRC, 285–296.
- Stergar, R. (1996):** »Lahu niti pedi naše zemlje«. Slovenski pogledi na Italijane ob napovedi vojne 23. maja 1915. Kronika, 44, 1, 69–73.
- Škerbec, M. (1957):** Pregled zgodovine novodobnega slovenskega katoliškega gibanja, II. Cleveland, Samozaložba.